

категорий и концептов. Но чаще имеет место другая проблема: неконтролируемая экспансия значения гуманитарной терминологии, стремящейся охватить как можно больше явлений и потому неизбежно утрачивающей предметную область релевантного применения.

Список литературы

1. Дьюи. Дж. Демократия и образование: Пер.с англ. – М.: Педагогика-Пресс, 2000. – С.116].
2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: «Медиум», 1995. – 323 с
3. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Т. 1. М.: ДИК, 1999. § 27–28, с. 74.
4. Хайдеггер, М. Бытие и время. Работы и размышления разных лет. – М. : Гнозис, 1993.
5. Серр М. Девочка с пальчик. М.: Ad Marginem Press, 2016. С. 5.
6. Тевоз М. Искусство как недоразумение. СПб.: Издательство Ивана Лимбаха, 2018. С. 122.

ӘОЖ 123

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ЕРКІНДІКТІҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қасымхан А.Е.

“Философия” білім беру бағдарламасы бойынша магистрант,

Сағатова А.С.

фс.ғ.к, философия және мәдениет теориясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды к., Қазақстан
e-mail: akbota.kasymkhan_03@mail.ru

Еркіндік ұғымы адамзат тарихындағы ең маңызды рухани әрі әлеуметтік категориялардың бірі болып табылады. Әрбір халық өз тарихи тәжірибесіне, шаруашылық жүйесіне және дүниетанымдық ерекшеліктеріне байланысты еркіндік туралы өзіндік түсінік қалыптастырған. Қазақ халқының дәстүрлі қоғамында еркіндік тек жеке адамның бостандығы ретінде емес, бүкіл қауымның өмір салтымен, әлеуметтік құрылымымен және құқықтық мәдениетімен тығыз байланыста қарастырылды.

Дәстүрлі қазақ қоғамы көшпелі мал шаруашылығына негізделген, рулық-тайпалық құрылымы айқын қалыптасқан әлеуметтік жүйе болды. Мұндай қоғамда еркіндік кеңістік еркіндігімен, саяси дербестікпен, сөз бостандығымен, ар-намыс пен адам қадірін қорғаумен ұштасып жатты. Сондықтан қазақ қоғамындағы еркіндік ұғымын зерттегенде оны ұлттық дүниетаным, дала философиясы және құқықтық дәстүр аясында қарастыру қажет. Қазақ халқының өмір сүру салты табиғатпен етене байланыста дамыды [1, 101б.]. Көшпелі мал шаруашылығы кең жайылымдық аумақтарды қажет етті. Жыл мезгіліне байланысты қыстау, көктеу, жайлау, күзеу сияқты маусымдық қоныстарға көшу дәстүрі қалыптасты. Бұл өмір салты халықтың кең далада еркін қозғалуына мүмкіндік берді [2, 13-б.]. Жерге жеке меншік түсінігі болмағанымен, әр ру-тайпа өз жайылымдарын дәстүрлі құқық арқылы пайдаланды. Бұл ұжымдық меншік пен ортақ жауапкершілік принципін қалыптастырды. Кеңістік еркіндігі қазақ дүниетанымында дала ұғымымен астасып, еркіндіктің символына айналды.

Дәстүрлі қазақ қоғамында хандық басқару жүйесі қалыптасты. Алайда хан билігі абсолютті сипатта болған жоқ. Хан елдің келісімімен сайланып, ақ киізге көтеру рәсімі арқылы бекітілді. Бұл – халықтың саяси процестерге қатысуының белгісі.

Сонымен қатар билер институты маңызды рөл атқарды. Би тек сот қызметін атқарушы емес, әділдік пен даналықтың иесі ретінде танылды. «Тура биде туған жоқ» деген қағида билердің бейтарап шешім қабылдауын қамтамасыз етті. Бұл құқықтық теңдіктің және әділеттілік принципінің көрінісі болды.

Қазақ қоғамында құқықтық нормалар әдет-ғұрып заңдары арқылы реттелді. «Жеті жарғы» сияқты заңдар жүйесінде қылмыс пен жаза, жер дауы, жесір дауы, құн төлеу мәселелері нақты көрсетілді. Әр адам өз әрекеті үшін жауап беруге міндетті болды [3, 33-б.]. Құн төлеу институты адам өмірінің құндылығын айқындады. Бұл тек жазалау емес, қоғамдық тепе-теңдікті қалпына келтіру тетігі еді. Даулар ашық түрде қаралып, халық алдында шешілді. Мұның өзі қоғамдағы сенім мен әділдік атмосферасын нығайтты. Қазақ қоғамында әлеуметтік жіктелу болғанымен, қауымдық теңдік қағидасы сақталды. Бай мен кедейдің арасында экономикалық айырмашылық болса да, құқықтық тұрғыдан барлығы ру мүшесі ретінде тең саналды. Асар дәстүрі, жетім-жесірге қамқорлық көрсету, өзара көмек

көрсету – әлеуметтік еркіндіктің кепілі болды. Қоғам мүшесі қиын жағдайда жалғыз қалмайтын. Бұл әлеуметтік әділеттілік пен ынтымақтың көрінісі еді. Қазақ қоғамында сөз өнері ерекше бағаланды. Ақын-жыраулар халықтың ой-пікірін жеткізуші болды. Олар ханға да, қараға да өз пікірін ашық айта алды. Айтыс дәстүрі қоғамдық пікірді қалыптастырудың маңызды құралына айналды.

Ар-намыс, ұят, ождан ұғымдары адамның ішкі еркіндігімен байланысты болды [4, 55-б.]. Намыс – ер азаматтың басты қасиеті саналды. Еркіндік жауапкершілікпен қатар жүрді. Жыраулар мен ақындар халықтың рухани көшбасшысы болды. Олар тек поэзия тудырушы тұлғалар емес, сонымен бірге саяси кеңесші, қоғам сыншысы, тарихи жадты сақтаушы қызметін атқарды. Жырау хан ордасында отырып, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатына қатысты өз пікірін ашық айта алған. Бұл – дәстүрлі қоғамдағы рухани еркіндіктің маңызды көрсеткіші.

Мысалы, Бұқар жырау Абылай ханға арнаған толғауларында ел тағдыры, бірлік пен береке мәселелерін батыл көтерген. Ол ханның іс-әрекетіне баға беріп, қажет жағдайда ескерту жасап отырған. Ал Абылай хан жыраулардың сөзін құрметтеп, олардың пікіріне құлақ асқан. Бұл билік пен руханият арасындағы үйлесімді байланысты көрсетеді.

Жыраулар поэзиясында еркіндік ұғымы ел тәуелсіздігімен, жер тұтастығымен және халық бірлігімен тығыз байланыста жырланды. Олар азаттықты тек саяси категория ретінде емес, ұлттық намыс пен рухтың өлшемі ретінде түсіндірді. Сондықтан жыраулар сөзі халық санасында ерекше беделге ие болды.

Айтыс дәстүрі де сөз еркіндігінің жарқын көрінісі болды. Айтыс барысында ақындар қоғамдағы кемшіліктерді, билік өкілдерінің әділетсіз әрекеттерін, әлеуметтік теңсіздікті ашық сынады. Қарсыласының уәжіне жауап беру, тапқырлық таныту – ой еркіндігі мен интеллектуалдық бәсекенің белгісі еді. Айтыс – тек өнер жарысы емес, қоғамдық пікір қалыптастыру алаңы қызметін атқарды.

Сонымен қатар, қазақ дүниетанымында ар-ождан, намыс, ұят ұғымдары жоғары бағаланды. Адамның ішкі еркіндігі оның ар тазалығымен өлшенді. Еркіндік жауапкершілікпен қатар жүрді. Намысты қолдан бермеу – жеке тұлғаның басты қағидасы саналды. «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деген қағида рухани еркіндіктің мәнін терең ашып береді.

Рухани еркіндік сонымен бірге діни сенім бостандығымен де ұштасып жатты. Қазақ қоғамында ислам діні маңызды орын алғанымен, ол халықтың дәстүрлі әдет-ғұрпымен сабақтасып дамыды. Діни фанатизмге жол берілмей, төзімділік пен сабырлылық қағидалары басым болды. Бұл да ішкі рухани еркіндіктің бір қыры ретінде көрінді.

Осылайша, дәстүрлі қазақ қоғамындағы рухани еркіндік – сөз айту мүмкіндігімен ғана шектелмейтін, ар-ождан тазалығына, намыс пен жауапкершілікке негізделген кешенді құбылыс. Ол қоғамның тұрақтылығын сақтауға, билік пен халық арасындағы байланысты нығайтуға, ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға қызмет етті.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы еркіндік ұғымы кейінгі кезеңдердегі ұлттық тәуелсіздік идеясының рухани негізіне айналды. Көшпелі өркениет жағдайында еркіндік ең алдымен жер тұтастығын сақтау, ел бірлігін қорғау, сыртқы қауіптен тәуелсіз болу ұстанымымен тығыз байланысты болды. Қазақ үшін «жер» – тек экономикалық ресурс емес, ата-баба аманаты, тарихи жад пен ұлттық болмыстың өзегі еді. Сондықтан жерді қорғау – еркіндікті қорғаумен тең саналды.

XVII–XVIII ғасырлардағы жоңғар шапқыншылығы кезеңінде елін, жерін қорғау азаттық үшін күрестің айқын көрінісіне айналды. Үш жүздің басын қосып, халық жасақтарын ұйымдастыру, батырлар институтының күшеюі – ұлттық бірлік пен еркіндікке деген ұмтылыстың нәтижесі болды. Бұл кезеңде еркіндік тек жеке батырлықпен емес, тұтас халықтың ұжымдық ерік-жігерімен қорғалды. Қоғамдағы әрбір ер азамат ел қорғауды парыз санады, ал әйелдер мен қариялар тылдағы бірлікті сақтауға үлес қосты. Осылайша еркіндік жалпыұлттық құндылық деңгейіне көтерілді.

XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ даласына сыртқы саяси ықпал күшейе түсті. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты дәстүрлі басқару жүйесін әлсіретіп, хандық билікті шектеуге бағытталды. Алайда халық санасында еркіндік идеясы жойылған жоқ. Керісінше, ол жаңа тарихи жағдайда ұлт-азаттық қозғалыстардың рухани тірегіне айналды. Көтерілістердің басты мақсаты – дәстүрлі дербестікті сақтау, жер мен билікке қатысты ұлттық мүддені қорғау болды.

XIX ғасырдағы ұлт-азаттық қозғалыстарда еркіндік ұғымы саяси мазмұнға ие бола бастады. Халық отарлық езгіге қарсы күресе отырып, өз билігін, өз заңын, өз дәстүрін сақтап қалуға тырысты. Бұл кезеңде еркіндік бұрынғыдай тек әскери батырлықпен емес, саяси санамен, ұлттық тұтастықты түсінумен ұштаса түсті. Яғни еркіндік идеясы эволюциялық жолмен тереңдеп, тарихи тәжірибе арқылы байыды.

XX ғасырдың басында ұлттық интеллигенция өкілдері еркіндік мәселесін жаңа қырынан қарастырды. Олар саяси дербестікпен қатар білім, мәдениет, тіл, құқық мәселелерін де тәуелсіздіктің

құрамдас бөлігі деп түсінді. Осылайша дәстүрлі қоғамдағы еркіндік түсінігі заман талабына сай жаңарып, мазмұны кеңейе түсті. Еркіндік енді тек әскери тәуелсіздік емес, ұлттық өзін-өзі анықтау құқығы, мәдени дербестік және рухани жаңғыру ретінде қарастырылды.

1991 жылы Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған кезде бұл тарихи оқиға ғасырлар бойғы еркіндік жолындағы күрестің заңды нәтижесі болды. Тәуелсіздік идеясы кездейсоқ пайда болған құбылыс емес, ол дәстүрлі қоғамнан бастау алатын тарихи сабақтастықтың жемісі еді. Бүгінгі тәуелсіз мемлекет құру үдерісінде де халықтың санасында қалыптасқан еркіндікке деген құрмет, жерге деген жауапкершілік, бірлік пен татулық қағидалары маңызды рөл атқарып отыр.

Осылайша, дәстүрлі қазақ қоғамындағы еркіндік ұғымы уақыт өте келе тарихи өзгерістерге бейімделіп, мазмұнын жаңартқанымен, өзінің негізгі өзегін – дербестікке ұмтылу, ар-намысты сақтау, ел тұтастығын қорғау идеясын сақтап қалды. Бұл тарихи сабақтастық бүгінгі тәуелсіздік құндылықтарының терең тамырлы екенін дәлелдейді.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы еркіндік – көпқырлы, кешенді құбылыс. Ол тек жеке адамның еркіндігі емес, бүкіл қауымның өмір салтымен, құқықтық нормаларымен, саяси құрылымымен және рухани дүниесімен тығыз байланысты болды. Еркіндік ұғымы күнделікті тіршіліктен бастап, мемлекеттік деңгейдегі шешімдерге дейінгі барлық саланы қамтыды. Қазақ қоғамында еркіндік табиғи құқық ретінде қабылданды, алайда ол әрқашан әдеп, салт-дәстүр және қоғамдық жауапкершілік шеңберінде жүзеге асырылды.

Көшпелі өмір салты кеңістік еркіндігін қамтамасыз етсе, хандық басқару жүйесі мен билер институты саяси тепе-теңдікті сақтады. Хан билігі шексіз болған жоқ, ол ру ақсақалдары мен билер кеңесінің пікірімен санасты. Бұл басқару жүйесінде халықтың дауысы ескеріліп отырды. Даулы мәселелер ашық талқыланып, көпшілік алдында шешілді. Мұндай дәстүр қоғам мүшелерінің саяси процестерге қатысуына белгілі бір деңгейде мүмкіндік берді [5, 157-б.].

Құқықтық мәдениет әділдікке негізделіп, әр адамның ар-намысын қорғауға бағытталды. Адам өмірі, отбасы абыройы, ру беделі – барлығы да заңмен және әдет-ғұрып нормаларымен қорғалды. «Құн» институты тек жазалау емес, қоғамдық үйлесімді қалпына келтіру тетігі болды. Заң алдында ру мүшелерінің теңдігі сақталып, әлеуметтік мәртебесіне қарамастан, әр адам өз әрекеті үшін жауап берді. Бұл құқықтық жауапкершілік еркіндіктің шынайы мазмұнын айқындады.

Ал рухани салада сөз бостандығы мен жыраулар дәстүрі еркін ойлаудың көрінісі болды. Ақын-жыраулар қоғамдағы әділетсіздікті сынап, халықтың мұң-мұқтажын жеткізді. Сөз қадірін түсіну, уәжге тоқтау, шешендік өнерді құрметтеу – қазақ қоғамының мәдени деңгейін көрсететін белгілердің бірі еді. Рухани еркіндік адамның ішкі әлемімен, ар-ожданымен, намысымен тығыз байланысты болды. Адам өз ойын ашық білдіре алғанымен, оны әдеп пен жауапкершілік аясында жеткізуге тиіс болды.

Сонымен қатар, еркіндік ұғымы отбасы мен тәрбие жүйесінде де көрініс тапты. Баланы еркін ойлауға, батылдыққа, елін сүйуге тәрбиелеу дәстүрі қалыптасты. Ұл балаға ел қорғау, қыз балаға ұрпақ тәрбиелеу жауапкершілігі жүктелді. Бұл міндеттер қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталды. Яғни еркіндік әр адамның қоғам алдындағы рөлімен үйлесіп отырды.

Осылайша, қазақ қоғамындағы еркіндік дарашылдық емес, қауымдық үйлесіммен шектелген, жауапкершілікпен ұштасқан еркіндік еді. Еркіндік пен тәртіп, дербестік пен бірлік, құқық пен міндет өзара тепе-теңдікте болды. Бұл ерекшелік оны әлемдік өркениеттегі өзге еркіндік модельдерінен айрықшалап, ұлттық болмыстың маңызды құрамдас бөлігіне айналдырды.

Бүгінгі таңда да осы тарихи тәжірибе қоғамдық сананың терең қабаттарында сақталып, тәуелсіз мемлекет құру үдерісінде рухани тірек қызметін атқарып отыр. Дәстүрлі қоғамдағы еркіндік түсінігі қазіргі демократиялық құндылықтармен үндесе отырып, ұлттық ерекшелікті айқындайтын маңызды феномен ретінде бағаланады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. 5 томдық. – Алматы: Атамұра, 2010. – 2-т., 148 б.
2. Күзембайұлы А., Әбіл Е. Қазақстан тарихы. – Астана: Фолиант, 2006. – 96 б.
3. Тәукеханұлы Ж. Жеті жарғы және қазақ қоғамы. – Алматы, 1998. – 45 б.
4. Әбусейітова М. Қазақ хандығының құрылуы және дамуы. – Алматы: Ғылым, 2011. – 203 б.
5. Қозыбаев М. Қазақстан тарихы очерктері. – Алматы: Санат, 1994. – 112 б.